

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3•2026

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В. – доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е. – PhD, Альянс для боротьби зі злочинністю в інтернеті, Велика Британія

ДЖІНДЖАН Ф. – професор, доктор хаб., Університет Сорбонни, Париж-1, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

КАЙЗЕР Е. – професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, Німеччина

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЕВІЧУТЕ (КІН) Г. – професор, PhD, Вільнюський університет, Литва

ОТРОЩЕНКО В. В. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О. – кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Україна

РАБІНОВІЦ А. – PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й. – професор, доктор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ШНЕЕВАЙС Є. – доктор хаб., Центр археології Ляйбніца, Німеччина

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2026

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V. – DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

DJINDJIAN F. – Professor, Dr. Hab., University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

FORNASIER J. – Professor, Ph.D., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN) G. – Professor, Ph.D., Vilniaus universitetas, Lithuania

HARDY S. A. – PhD., Alliance to Counter Crime Online, United Kingdom

KAISER E. – Professor, Dr. Hab., Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

PLAVINSKI M. O. – PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D. – PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A. – PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

SHEVCHENKO T. M. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)

SCHNEEWEISS J. – Dr. Hab., Leibniz-Zentrum für Archäologie, Germany

ZALIZNIAK L. L. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

МОГИЛОВ О. Д. Безкурганні поховання скіфського часу на території Західноподільської групи

АКСЬОНОВ В. С. Амулети з протомами населення лісостепоного варіанту салтівської культури

СВИСТУНГ. Є., КВІТКОВСЬКИЙ В. І. Будівельна кераміка салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності

БОБРОВСЬКИЙ Т. А. Нові епіграфічні знахідки в садибі Софії Київської

УНГУРЯН В. С., КОЗАК О. Д. Зміни в зрості міських мешканців Середнього Подніпров'я від середньовічного до ранньомодерного часу в контексті кліматичних змін

Articles

5 MOHYLOV O. D. Moundless Burial Grounds of the Scythian Period in the Territory of the Western Podillian Group

24 AKSIONOV V. S. Amulets With Protomes among the Population of the Forest-Steppe Variant of the Saltiv Culture

38 SVYSTUN H. Ye., KVITKOVSKYI V. I. Building Ceramics of the Saltiv-Maiaky Cultural and Historical Community

53 BOBROVSKYI T. A. New Epigraphic Finds in the Courtyard of St. Sophia Cathedral in Kyiv

69 UNHURIAN V. S., KOZAK A. D. Stature Variation Among Urban Populations of the Middle Dnipro Region from the Medieval to the Early Modern Period in the Context of Climate Change

Публікації археологічних матеріалів

АБАЙ Н. Скляні артефакти римського періоду з колекції Музею Сельчучького університету

БУДНИКОВА А. А., ВОЛКОВ А. В., ЯНОВ Д. М. Монети з території Кам'янської Січі (за результатами археологічних досліджень)

Publications of Archaeological Materials

82 ABAY N. Roman-Period Glass Artefacts from the Selçuk University Museum Collection

98 BUDNIKOVA A. A., VOLKOV A. V., YANOV D. M. Coins from the Territory of Kamianka Sich (Based on the Results of Archaeological Research)

*До історії
стародавнього виробництва*

РУСНАК В. В. Могильник черняхівської культури Війтенки: персоніфікація керамічних виробів

*To the History
of Ancient Crafts*

- 115** RUSNAK V. V. Viitenky, a Cemetery of Cherniakhiv Culture: Personification of Ceramic Production

Дискусії

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Витоки та культурна диференціація епігравету України

Discussions

- 126** ZALIZNIAK L. L. Origin and Cultural Differentiation of the Epigravettian in Ukraine

Т. А. БОБРОВСЬКИЙ

НОВІ ЕПІГРАФІЧНІ ЗНАХІДКИ В САДИБИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Статтю присвячено окремим текстовим графіті середньовічного і ранньомодерного часу, зафіксованим на уламках фрескового тиньку та архітектурних деталях, знайдених під час археологічних досліджень 2021–2022 рр. у садибі Софійського собору в м. Києві. Оpubліковано тексти 21 напису XI–XVII ст., обґрунтовано їх реконструкцію, тлумачення і датування, а також проаналізовано історичні обставини виникнення та лінгвістичні особливості.

К л ю ч о в і с л о в а: Софія Київська, графіті, археологічні дослідження, середньовічна епіграфіка, кирилична палеографія.

Під час археологічних досліджень в садибі Софії Київської на початку 20-х рр. XXI ст. було виявлено велику кількість знахідок зі збереженими на них залишками графіті середньовічного та ранньомодерного часів. Мета цієї публікації — дати загальну характеристику виявленому епіграфічному матеріалу та впровадити до наукового обігу найцікавіші написи із цього загалу.

У 2021 р. під час археологічного нагляду за роботами із заміни покриття довкола Софійського собору (керівник досліджень — В. Г. Івакін) біля південного входу до собору було виявлено та досліджено котлован, викопаний вздовж південної стіни будівлі, розмірами понад 4,00 м завдовжки, до 2,00 м завширшки і глибиною близько 0,75 м. Котлован мав щільне заповнення із включенням будівельного сміття давньоруського часу (дрібні уламки плінф, пірофіліту, вапняно-цем'якового розчину тощо), серед якого значну частку склали фрагменти фрескового тиньку. Рівень виявлення котлована (на глибині 35 см від сучасної поверхні) та окремі знахідки уламків керамічного посуду в заповненні дають можливість датувати цей об'єкт другою половиною XVII — початком XVIII ст. і пов'язувати його утворення з

великими ремонтними роботами, що відбувалися в Софії Київській з ініціативи гетьмана Івана Мазепи. Крім того, у 2022 р. під час реставраційних заходів в підвалі Софійської трапезної першої половини XVIII ст. в одній із господарських ям у підлозі було виявлено скупчення різночасового будівельного матеріалу, серед якого зафіксовано великий фрагмент пірофілітового карниза з графіті XI ст. на ньому.

У 2024–2025 рр. за участі студентів Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національного університету «Києво-Могилянська академія» було виконано очищення та консервацію близько 5000 уламків фрескового тиньку; на 327 із них зафіксовано графіті — фрагменти понад 210 малюнків та 340 написів¹. При цьому малюнки-графіті представлені схематичними і навіть деталізованими образами святих, а також різноманітними зображеннями хрестів, людей, тварин, кораблів тощо. Написи-графіті є переважно частинами молитовних текстів, виконаних за стандартними у середньовічній епіграфіці формулами звернень до Бога та святих по допомогу (Высоцкий 1985, с. 114; Корнієнко 2009, с. 356–360). У деяких випадках молитовні написи мають складніші формулювання; також подекуди фіксуються графіті, що належать до т. зв. пам'ятних написів, які зазначають певні історичні події, іноді навіть у супроводі текстових дат.

Нижче подаємо детальнішу характеристику найцікавіших написів XI–XVII ст., виявлених дотепер серед епіграфічних знахідок 2021–2022 рр.²

Написи з текстовими датами

© БОБРОВСЬКИЙ Тимур Анатолійович, 2026 — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Національний заповідник «Софія Київська», ORCID: 0000-0002-3221-4279, bobrovskij@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Зазначені консерваційні заходи здійснювалися під керівництвом співробітників Національного заповідника «Софія Київська» В. М. Савицького і С. О. Петрика. У дослідженнях 2021–2022 рр., крім того, брали активну участь археологи Т. А. Бобровський, В. К. Козюба, В. А. Гайдук, О. В. Ганшин.

² На момент написання цієї статті камеральна обробка знахідок 2021–2022 рр. продовжувалась, тому були виявлені нові графіті, що потребуватимуть комплексного опрацювання та впровадження до наукового обігу в майбутньому.

На семи фрагментах тиньку, знайдених у 2021 р., а також на уламку пірофілітового карниза, відкритого у 2022 р., зафіксовано написи, у текстах яких збереглися дати XI, початку та кінця XII, середини XIII та другої половини XVII ст.

Графіті № СК21-4/11а

На фрагменті фрескового тиньку, крім частини якогось нерозбірливого малюнка, фіксуються початкові літери дати, записані під титлом (рис. 1: 1):

...(A)SФ... (ЛЪТ)A SФ...
«Року 6000 500...»³

Літера «S» має позначку тисяч та фіксує початок дати, яка у своїй збереженій частині може бути прочитана як «6500...». Враховуючи, що позначки десятків та одиниць в написі втрачені, дата може бути реконструйована в межах від 6500 до 6599 рр. «від створення світу» (991/992–1090/1091 рр. н.е.). Зрозуміло, що такий широкий хронологічний діапазон позбавляє можливості робити будь-які історичні реконструкції.

Частково збережена літера «A» перед датою, очевидно, є закінченням слова «лѣта» («року»), а палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом в межах всього XI ст.⁴

Графіті № СК22-1а

Носій є уламком пірофілітового карниза, на скісній поверхні якого вздовж зовнішнього краю у прокресленій прямокутній рамці збереглися глибокі прорізи (подряпини), а також напис із текстовою датою, ознаменованою двома титлами (рис. 1: 2):

ВЪSФМЕ ВЪ [ЛЪТО] SФМЕ
«У (році) 6000 500 40 5»

У написі фіксується дата 6545 р. «від створення світу» (1036/1037 р. н.е.). Місце знахо-

дження цього графіті, виконаного, очевидно, до того, як карниз було використано в муруванні, вказує на авторство майстра-будівельника⁵.

Уламок карниза знайдено в заповненні господарської ями XVIII–XIX ст. в підлозі підвалу Софійської трапезної (дослідження 2022 р.), тож його походження залишається невідомим. Скоріше за все, його було вилучено із Софійського собору або ж із розташованих поруч залишків Георгіївської чи Ірининської церков. Принаймні стосовно останньої відомо, що у XVII–XVIII ст. її руїни потрапили до Софійської садиби і навіть піддавалися розбиранню (Раппопорт 1982, с. 14). При цьому заснування усіх трьох зазначених пам'яток «Повість минулих літ» занотовує саме під 1037 р. (Полное собрание... 1926–1928, ст. 151).

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом в межах 30-х рр. XI ст.

Графіті № СК21-206/1а

На фрагменті фрескового тиньку збереглися декілька різночасових кириличних написів, один із яких (№ СК21-206/1в) буде розглянутий далі (див. розділ «Інші написи»), другий (середини XII — першої половини XIV ст.) має установлене молитовне формулювання (ГИ/ПО)МИЛОУИ/(РА)БА СВОЕГО/...РИАН(А) («Господи, помилуй раба свого Кипріяна (або Андріяна)»), № СК21-206/1б), а ще від одного (№ СК21-206/1г) залишилося саме завершення «...ЄМА», можливо, від «вѣрѣма» («час»). Тут також на тлі одного-двох нерозбірливих кириличних написів і окремих літер фіксується правий край кільк рядкового напису з текстовою чотиризначною датою (рис. 2: 1а):

...(Ч)ИЧЬ ...(СВАТОПОЛ)ЧИЧЬ
...SХКЗ ... (ЛЪТА) SХКЗ
«...Святополчич ...року 6000 600 20 7»

Над останніми двома літерами дати, записаної наприкінці нижнього рядка, фіксується титло, а сама дата впевнено читається як 6627 р. «від створення світу» (1118/1119 р. н.е.).

Дата входила до складу запису літописного характеру, де, судячи з фрагмента верхнього рядка, фігурувала князівська особа, названа по батькові Ярополчичем або Святополчичем. Оскільки в Лаврентіївському літописі саме під 6627 р. за-

³ Тут і далі для текстової презентації графіті використано тричасну структуру: у лівій колонці наводиться транскрипція напису, у правій — його реконструкція, у нижньому рядку — переклад реконструйованого тексту сучасною українською мовою. У транскрипції точками позначені втрачені частини тексту, а круглими дужками непевно прочитані символи. У реконструктивній частині круглі дужки позначають відновлюваний текст, а квадратні — скорочений, що реконструюється за контекстом.

⁴ Палеографічний аналіз виконано за методикою «позастратиграфічного датування» епіграфічних текстів, впровадженою А. А. Залізнякам (Залізник 2000; 2004а; 2015). Для зручності тут і далі деталізуватимуться лише ті палеографічні ознаки, що дають можливість максимально «звузяти» датування графіті, яке в широкому діапазоні визначається від 1025 до 1450 рр. н.е. — періодом побутування новгородських берестяних грамот.

⁵ Напис зроблено вздовж самого краю скошеної поверхні плити, але з боку її внутрішньої частини. Після розміщення карниза в муруванні це графіті було б надзвичайно важко виконати, оскільки поверхня нанесення напису мала бути орієнтована додолу і міститися впритул до стіни.

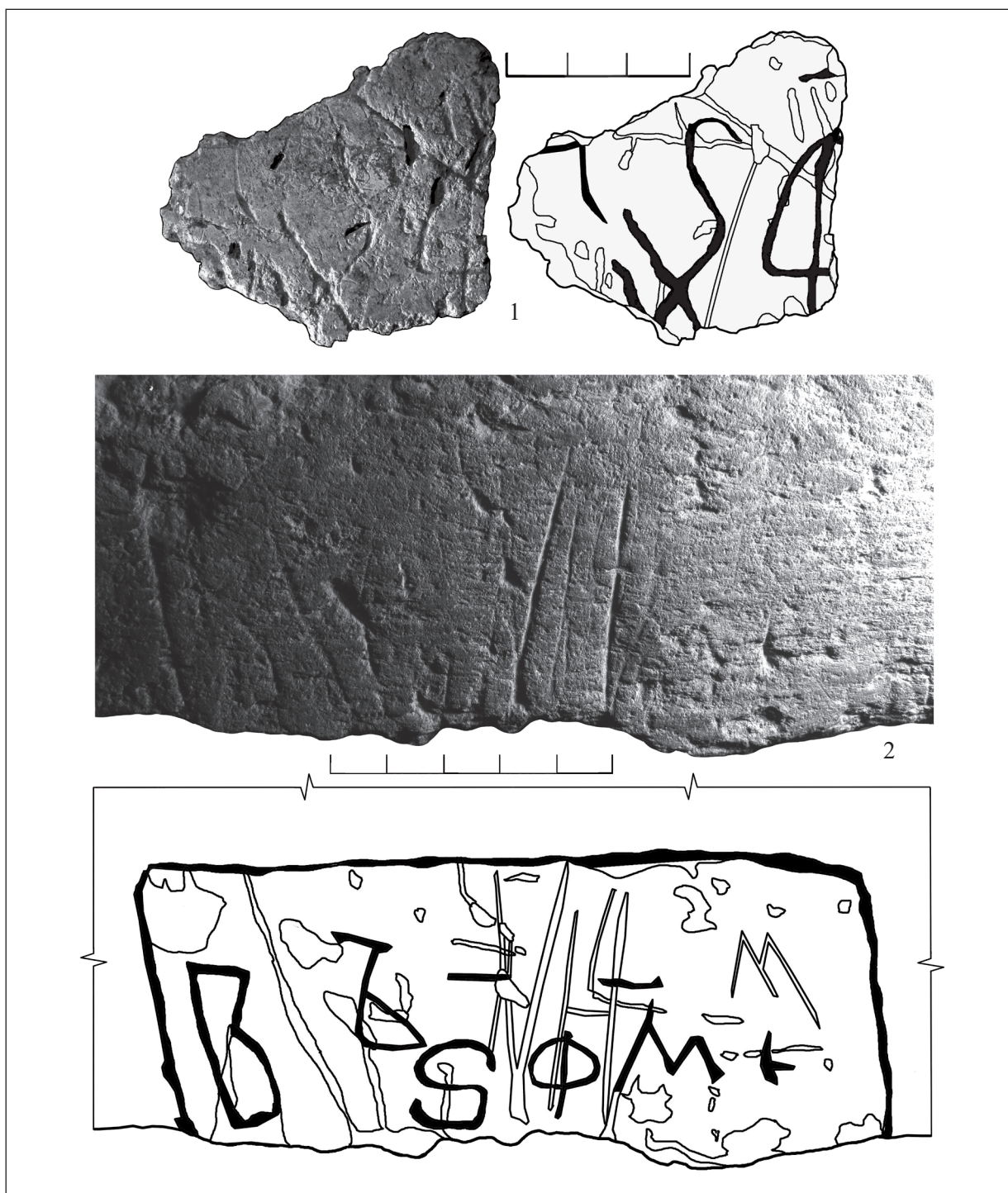

Рис. 1. Фрагмент фрескового тиньку з графіті № СК21-4/11а (1) та частина пірофілітового карниза з графіті № СК22-1а (2)

Fig. 1. Fragment of fresco plaster with graffito no. SK21-4/11a (1) and part of a pyrophyllite cornice with graffito no. SK22-1a (2)

значено — «бѣжа Ярославѣць Стополчичь из Володимера в Ляхы» («втік Ярослав(ець) Святополкович із Володимира до Польщі»), можна припустити, що у софійському графіті було занотовано саме цю подію або ж якусь споріднену з нею, із тим самим князем Ярославом Свято-

полковичем як фігурантом (Полное собрание... 1926–1928, ст. 292)⁶.

⁶ Цю саму подію в дещо іншому викладі — «выбѣже Ярославъ Стополчичь из Володимера Оугры» («втік Ярослав Святополкович із Володимира в Угорщину») — розміщено в Іпатіївському літописі під 6626 р.

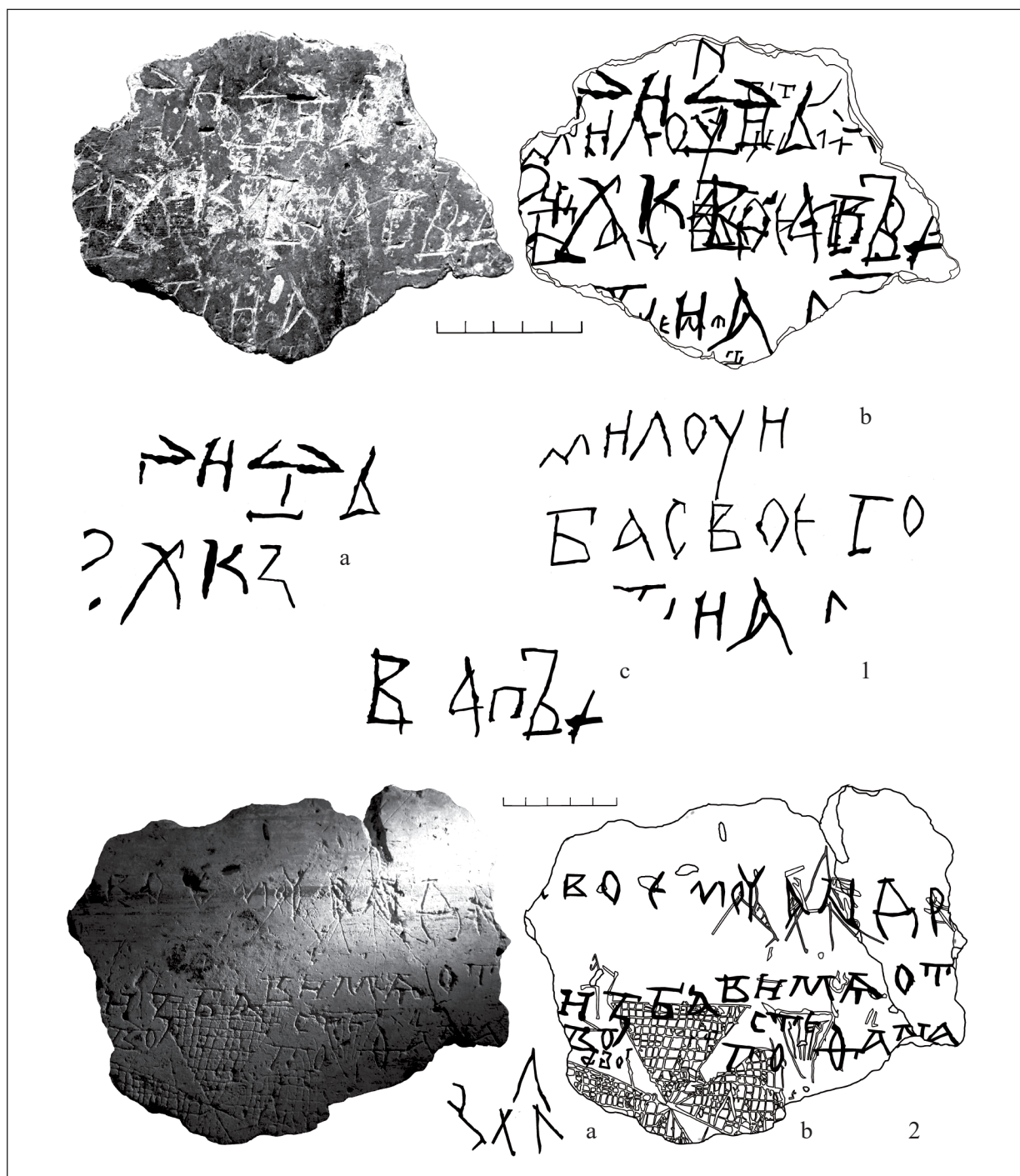

Рис. 2. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-206/1а (1а), СК21-206/1б (1б), СК21-206/1в (1с), СК21-27/2а (2а), СК21-27/2б (2б)

Fig. 2. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-20b/1a (1a), SK21-20b/1b (1b), SK21-20b/1c (1c), SK21-27/2a (2a), SK21-27/2b (2b)

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом в межах перших десятиліть XII ст.

Графіті № СК21-27/2а

На фрагменті фрескового тиньку збереглися частини кількох графіті, одне з яких —

(Полное собрание... 1908, ст. 285п). Очевидно, з огляду на розглянуте софійське графіті, дата Лаврентіївського літопису може вважатися коректною.

№ СК21-27/2б — буде розглянуто далі (див. розділ «Молитовні написи»), інше (першої половини — середини XIV ст.) є написом із поширеною молитовною формулою (ГИ ПОМО-ЗИ РАБОУ) СВОСМОУ АНДР(ЄЮ) («Господи, поможи рабу своєму Андрію», № СК21-27/2в), а третє (№ СК21-27/2г) репрезентоване малюнком хреста з розширеними раменами та супро-

відними ініціалами «А» і «Ω» (імовірно, у значенні «альфа і омега»). Крім того, на фрагменті між літерами напису XIV ст. фіксується прокреслена раніше текстова дата з трьох знаків під дахоподібним титлом (рис. 2: 2а):

SXL [ВЬ ЛЬТО/ЛЪТА] SXL

«(Року) 6000 600 30»

Початкова «S» має відріг, який, очевидно, позначає «тисячу», тож зазначена дата може бути прочитана як 6630 р. «від створення світу» (1122 р. н.е.). Дата, на відміну від інших, не мала супровідного тексту, відповідно, цей запис варто пов'язувати з групою софійських графіті з т. зв. «окремими датами», які фіксують роки зміни візантійських індікціонів (Бобровський 2026). Зокрема, 6630 р. є останнім — п'ятнадцятим — роком в індікціонному циклі 6616–6630 рр. (Черепнин 1944, с. 35, табл. V).

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом в межах 20-х рр. XII ст.

Графіті № СК21-17/9а

На фрагменті фрескового тиньку, зібраному з п'яти уламків, крім великого напису № СК21-17/9б (див. розділ «Молитовні написи»), зображення проквітлого хреста з ініціалами IX СХ (переплутані, від «Ісус Христос») обабіч та прокресленого рослинного орнаменту, фіксуються три літери запису дати з більшого рядкового тексту (рис. 3: 1а):

...SΨГ... (ВЬ ЛЬТО/ЛЪТА) SΨГ...

«(Року) 6000 700 3...»

Титла над числовими знаками відсутні, натомість початкова «S» має напівстертий відріг позначки «тисячі», а «ΨГ» утворюють лігатуру⁷. Зазначена дата може бути прочитана як 6703 р. «від створення світу» (1195 р. н.е.).

Імовірно, ця дата входила до складу запису літописного характеру, хоча про яку саме історичну подію в ньому йшлося, невідомо. Зазначимо, що під цим роком Лаврентіївський літопис занотує низку важливих подій: заснування Всеволодом Юрійовичем Остерського Городця та Переяславля Заліського, смерть і

поховання у Києві князя Святослава Всеволодовича, початок київського княжіння Рюрика Ростиславича (Полное собрание... 1926–1928, ст. 412). Іпатіївський літопис відносить останні дві події до попереднього 6702 р., натомість під 6703 р. згадує укладання братнього миру між Рюриком та Давидом Ростиславичем, яке відбулося саме в Софії Київській (Полное собрание... 1908, ст. 680–682). Ця подія була доволі знаменною, не виключено, що саме на її честь біля західного фасаду було споруджено меморіальну каплицю, залишки якої ми досліджували в 2018–2020 рр. (Бобровський 2024, с. 332). Утім, запис на стіні собору міг стосуватися і будь-якої іншої події того року, зокрема великого землетрусу (Полное собрание... 1908, ст. 690).

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом 90-ми рр. XII ст.

Графіті № СК21-19д/7а

На фрагменті фрескового тиньку збереглася частина напису з текстовою датою з чотирьох літер, записаних в такий спосіб, при якому позначки тисяч, сотень та десятків були скомпоновані у своєрідну напівлігатуру-напівмонограму (рис. 3: 2):

...SΨŽ(A)... (ВЬ ЛЬТО/ЛЪТА) SΨŽA...

«(Року) 6000 700 60 1...»

Над літерами дати фіксується титло, а початкова «S» має відріг позначки «тисячі». Зазначена дата може бути прочитана як 6761 р. «від створення світу» (1253 р. н.е.).

Імовірно, ця дата входила до складу запису літописного характеру, але про яку саме історичну подію в ньому йшлося залишається невідомим. Літописи під цим роком не згадують якихось історичних подій, пов'язаних безпосередньо з Києвом. Оскільки у нас немає абсолютної впевненості, що літера «А» належить до запису дати, а не є початком подальшого супровідного тексту, дату можна також трактувати як 6760 р. (1252 р.), під яким у літописах зазначено смерть великого князя Святослава Всеволодовича та поставлення на велике князівство Олександра Ярославича (Полное собрание... 1926–1928, ст. 473). Тож питання стосовно записаної в цьому графіті дати (чи то 6760, чи то 6761), як і пов'язаної з нею історичної події, залишається відкритим.

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом серединою XIII ст.

⁷ Написання числової «Ψ» у вигляді хреста має аналогії серед софійських графіті XIII–XIV ст., зокрема, подібне накреслення знаходимо в написах № 114 та 4059 (Корнієнко 2011, с. 319, табл. CLXXXVIII-1; 2015b, с. 334, табл. CLXXIV-3).

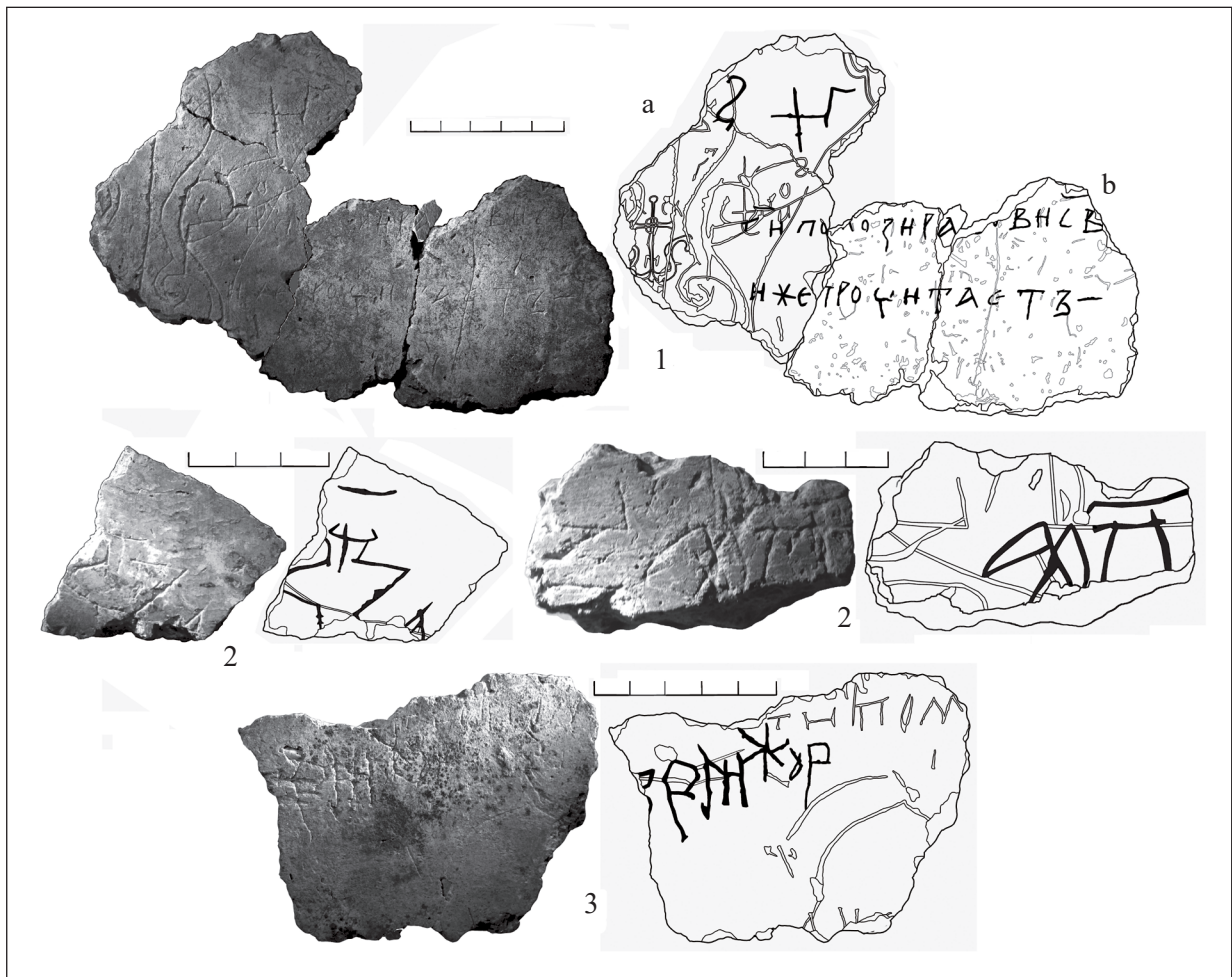

Рис. 3. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-17/9а (1а), СК21-17/9б (1б), СК21-19д/7а (2), СК21-9/9а (3), СК21-25/8а (4)

Fig. 3. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-17/9a (1a), SK21-17/9b (1b), SK21-19d/7a (2), SK21-9/9a (3), SK21-25/8a (4)

Графіті № СК21-9/9а

На фрагменті фрескового тиньку, крім залишків нерозбірливого малюнка і двох кирилических написів XI–XV ст. ГИ ПОМ(ОЗИ)... («Господи, допоможи...») та ...ДНЄ(СБ)... («сьогодні»), фіксується завершення напису з текстовою датою (рис. 3: 3):

...(З)РНИЖУР (ЛЪТА/РОКЪ) ЗРНИ ЖУР
«Року 7000 100 50 8 Жур»

Початкова літера дати «З», хоч і збереглася фрагментарно, реконструюється впевнено. Титла над числовими знаками відсутні, а «Н» та «И» записані у вигляді лігатури. Зазначена дата може бути прочитана як 7158 р. «від створення світу» (1650 р. н.е.). Слово «Жур», імовірно, позначає прізвисько того, хто залишив напис, можливо, споріднене з відомим чоловічим іменем Журило (Чучка 2011, с. 190). Таким чином, гра-

фіті є, очевидно, записом якогось Жура про відвідування ним собору у відповідному році. Такі записи були доволі типовими для софійської епіграфіки XVI–XVII ст. (Корнієнко 2009, с. 364).

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом серединою XVII ст.

Графіті № СК21-25/8а

На фрагменті фрескового тиньку, крім залишків нерозбірливого малюнка, фіксується початок напису з текстовою датою під титлом над знаком десятків та втраченим знаком одиниць (рис. 3: 4):

АХП... [РОКУ] АХП(?)...
«(Року) 1000 600 80...»

Дві початкові літери «А» та «Х» подані в написі у вигляді лігатури. З урахуванням можливої втрати знаку одиниць зазначена в графіті дата може бути ідентифікована в межах від 1680 до 1689 р. н.е. Очевидно, графіті було, як

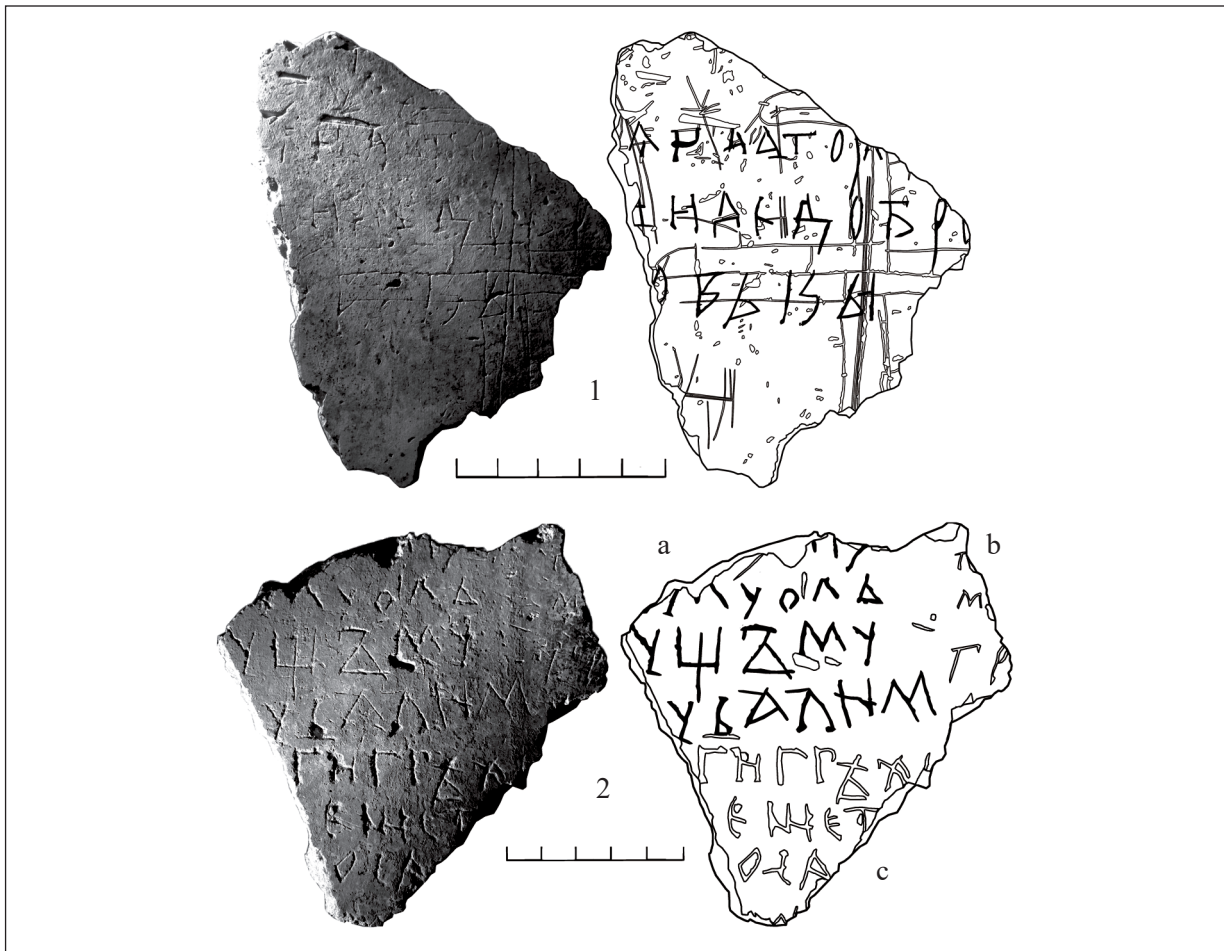

Рис. 4. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-3/1а (1), СК21-20а/1а (2а), СК21-20а/1б (2б), СК21-20а/1в (2с)
Fig. 4. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-3/1a (1), SK21-20a/1a (2a), SK21-20a/1b (2b), SK21-20a/1c (2c)

і попереднє, записом про відвідування кимось собору у відповідному році.

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом 80-ми рр. XVII ст.

Написи з імовірним історичним контекстом

На трьох фрагментах тиньку, знайдених у 2021 р., зафіксовано три написи, зміст яких є неординарним та, можливо, контекстуально був пов'язаний із певними історичними подіями XII ст.

Графіті № СК21-3/1а

На фрагменті фрескового тиньку, крім частини прокресленого малюнка шестираменного хреста з нерозбірливими літерами (можливо, ініціалами) обабіч, збереглися залишки трирядкового кириличного напису (рис. 4: 1):

...АЦААГО(УС)...	(МС)АЦА АГОУС(ТА)
...(Н) ИДЕДОБР(О)	(ВЬ)НИДЕ ДОБРО
...ОВЬКЫ	(ВЬ ЧЛ)ОВЬКЫ

«Місяця серпня увійшло благо в людей»

Середній та нижній рядки напису мають з правого боку ознаки завершення, тож втрачена частина напису може бути доволі впевнено реконструйована⁸.

Палеографія напису зумовлює його датування в межах першої половини XII ст.⁹ У написі не прояснено, у чому полягає «добро» (у значенні «благо»), яке, згідно з текстом графіті, саме в серпні «опанувало» людей (Срезневский 1893, ст. 674). Для початку XII ст. ми можемо припустити, що автор напису таким благом міг вважати, наприклад, припинення князівської уособиці та братній

⁸ Альтернативною може бути також реконструкція «сьниде добро на чловькы» («зійшло благо на людей»), утім як вірогідніший обираємо варіант, близький до виразу з Остромирового Євангелія кінця XI ст.: «грѣхъ вьниде вѣ члвекы» («гріх увійшов у людей») (Срезневский 1893, ст. 389).

⁹ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «Б з петлею кутом вперед», «Є із язичком донизу», «Н із довгими нижніми засічками», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1100–1140 рр. (Зализняк 2000, с. 220, 222–223).

мир, який уклали між собою князі Святополк, Володимир, Давид і Олег «въ Оувѣтихъ» 14 серпня 6608 р. «від створення світу» (1100 р. н.е.) (Полное собрание... 1908, ст. 248-249). Проте за браком детальнішої інформації таку інтерпретацію змісту графіті слід вважати можливою, але недостатньо аргументованою.

Графіті № СК21-20а/1а

На фрагменті фрескового тиньку, крім уривка багаторядкового напису XI–XII ст., від якого збереглися лише початкові літери (№ СК21-20а/1б, імовірно, молитовного характеру на кшталт Г(И ПО)/М(ОЗИ)/ГР(ЪШЬ/НОМОУ)... — «Господи, поможи грішному рабу своєму (ім'я)...»), а також залишків ще одного графіті № СК21-20а/1в (див. розділ «Молитовні написи»), фіксується частина чотирирядкового напису (рис. 4: 2а):

...(ИР)...	(ГИ ПОМОЗИ Р(АБ
...МУОЛЬ	У СВОЄ)МУ ОЛЬ
...УЩЬМУ	(ЪЮ ИД)УЩЬМУ
...УСАЛИМ	(В ІЮ)УСАЛИМ

«Господи, поможи рабу своєму Олексію, що прямує до Єрусалима»

У верхньому рядку спостерігаються лише дрібні фрагменти літер, реконструкція яких гіпотетично можлива за загальним змістом та імовірною довжиною рядків, утім, інші втрачені частини тексту реконструюються доволі впевнено, оскільки нижні його рядки мають чітко визначені завершення¹⁰.

Напис має декілька лінгвістичних особливостей: судячи з усього, в ньому скрізь застосовані графеми «У» замість «ОУ», відсутні прикінцеві «єри» («Ъ»), натомість «єрь» («Ъ») та «єр» («Ъ») вжито замість м'якшого або твердішого «Є».

Загалом палеографія цього графіті дає можливість датувати його в межах останньої чверті XII ст.¹¹ Згадане в графіті паломництво, разом із палеографічними особливостями тексту, дозволяють припустити, що напис було виконано наприкінці 70-х — в першій половині 80-х рр. XII ст., оскільки після завоювання

Єрусалима мусульманами в 1187 р. паломництво до Святого Міста на декілька століть майже унеможливилось (Fortescue 1910, р. 920).

Графіті № СК21-1/1а

На фрагменті фрескового тиньку, крім нерозбірливого зображення та кількох подряпин, майже повністю зберігся трирядковий напис (рис. 5: 1):

ГЕОРГИ(И)҃ЛЬЗА	ГЕОРГИИ ҃ЛЬ ЗА
ОУШЬИИ҃КЪ	ОУШЬИИ ҃КЪ
ДИАКОНА...	ДИАКОНА(МЪ)

«Георгій писав настанови (або розпорядження) до дияконів»

Напис доволі легко прочитується і реконструюється у втраченому завершенні. Невідоме раніше слово «заоушыи» є іменником у множині від «заоушый» або «заоушаа» в однині. Безперечно, він є похідним від дієслова «заоушати», яке за усіма відомими письмовими джерелами інтерпретується як «дати ляпаса» (Срезневский 1893, ст. 956). Натомість іменник «заоушыи» в сенсі «ляпаси» ніяк не кореспондується з наявним дієсловом «писати», тож маємо шукати для нього інше значення.

Здається, найближчу аналогію спостерігаємо в софійському графіті № 166/167 з приділу святих Йоакима та Анни з великим молитовним текстом, у якому, зокрема, досить впевнено реконструюється «спаси раба...свогого въззоушаа...» (Корнієнко 2015а, с. 133-134). На жаль, наступне дволітерне слово не збереглося, хоч за змістом там варто очікувати займенник першої особи у давальному або знахідному відмінку — «ми» («мені») або «ма» («мене»)¹². Залежно від цього текст можна інтерпретувати як «спаси раба грішного свого, наказуючи мені/наставляючи мене»; відповідно, «заоушыи» у такому випадку варто перекладати як «накази (розпорядження)» або «настанови»¹³.

Палеографія графіті № СК21-1/1а зумовлює датування цього напису в межах другої треті-

¹⁰ Ім'я Олексій у цьому написі реконструюється гіпотетично на підставі трьох перших збережених літер, а також місця, необхідного для його продовження в наступному рядку, з припущенням, що весь напис мав з обох боків більш-менш рівні вертикальні краї.

¹¹ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «У з нижньою засічкою» та «Ъ, Ъ без прояснення», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1180–1200 рр. (Зализняк 2000, с. 225, 277).

¹² Запропонований В. В. Корнієнком переклад «Спаси раба... свого, який нагадує собі...» потребує коригування, оскільки реконструйований дослідником прикінцевий займенник «са» з точки зору граматики створює нерелевантну мовну конструкцію: «Спаси раба свого, нагадуючи собі». Натомість використання тут займенника «ма» (або «ми») є цілком виправданим.

¹³ Імовірно, подвійне значення дієслова «заоушати» («давати ляпас, карати» і «давати настанови») мало ту саму природу, що й в спорідненому йому багатозначному «наказати» («давати настанови, розпорядження», «навчати», але також «карати») (Срезневский 1902, ст. 290-291).

Рис. 5. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-1/1а (1), СК21-25/11а (2), СК21-02/2а (3а), СК21-02/2б (3б)
 Fig. 5. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-1/1a (1), SK21-25/11a (2), SK21-02/2a (3a), SK21-02/2b (3b)

ни XII — першої половини XIII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до останньої третини XII ст.¹⁴

Очевидно, засвідчена в графіті подія — написання якимось Георгієм настанов до дияконів — мала непересічний характер. Скоріше за все, вона не стосувалася поточних побутових питань, а згаданий в написі Георгій навряд чи був рядовим священником, який міг усно розпоряджатися софійськими дияконами. На нашу думку, в написі йшлося про якогось церковного ієрарха та його циркуляр, адресований диякон-

ському загалу. Письмові джерела не згадують для XII — першої половини XIII ст. жодного ієрарха Київської митрополії на ім'я Георгій. Натомість відомо, що наприкінці XII ст. константинопольським патріархом був Георгій II Ксифілін (1191–1199 рр.), який, між іншим, був висвячений на кафедру, перебуваючи в сані диякона та на посаді великого скевофілакса-ризничого константинопольської Софії (Соколов 1907, с. 294). При цьому дияконське походження не єдине, що пов'язує особу Георгія Ксифіліна зі змістом софійського графіті. Упродовж XI–XIV ст. у візантійській та всіх споріднених їй Церквах відбувалися істотні зміни в порядку священнодіяства під час так званої проскомидії — передлітургійного чину приготування Святих Дарів. За константинопольською практикою, цей процес, що раніше перебував переважно у віданні дияконів, унаслідок реформування XII–XIII ст. частково

¹⁴ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «широко розкрита А», «Г із виступом вгорі ліворуч», «К із довгими нижніми засічками», «Р із петлею кутон уперед», «Р із маленькою голівкою», «Б із виступом вправо вгорі», «А з нижніми засічками», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1140–(1160–1200)–1240 рр. (Зализняк 2000, с. 220–221, 223, 225, 228–229).

або повністю перейшов до компетенції священників (у деяких провінціях цей процес розтягнувся аж до XIV ст.) (Бернацкий, Желтов 2005, с. 27-28). Зрозуміло, що така суттєва зміна в обов'язках значної частини кліру мала викликати низку процедурних питань з боку священників і дияконів, на які церковні ієрархи мусили реагувати. Тож не виключено, що Георгій Ксифілін присвятив якимось посланням дияконам Русі (а можливо, й інших віддалених митрополій) із настановами і роз'ясненнями саме щодо зазначеного питання, як, зрештою, ще на початку XII ст. це зробив критський митрополит Ілія для священників своєї єпархії (Там само, с. 24-25). Таким чином, якщо наше припущення правильне і фігурантом софійського напису про «настанови до дияконів» був патріарх Георгій, датування цього графіті можна зв'язати до останнього десятиліття XII ст.

Молитовні написи

На кількох фрагментах тиньку, знайдених у 2021 р., фіксуються залишки графіті, тексти яких є молитовними зверненнями, дещо відмінними від найрозповсюдженіших формул «Господи, поможи...» або «Господи, помилуй...».

Графіті № СК21-20а/1в

На фрагменті фрескового тиньку, крім вже згаданих написів № СК21-20а/1а, СК21-20а/1б (див. вище), фіксуються залишки чотирирядкового напису (рис. 4: 2с):

...ГИГРЪХ(О)... (МОЛЮ) ГИ ГРЪХО(ВЪ
...СНИЕТ... ЁПОУЩЕНИЕ Т(ВОЕМ
...ОУА... ОУ РАБ)ОУ А...
...М... ...М...

«Молю, Господи, гріхів відпущення твоєму рабу (ім'я)»

Загальний зміст напису вказує на те, що він не починався зі стандартного ГИ («Господи») у верхньому рядку, оскільки тут ми маємо втраченими не лише завершення, але й початкові частини усіх рядків. Однак наявні аналогії, у зіставленні з орієнтовною довжиною рядків, дають можливість доволі точно реконструювати це молитовне звернення¹⁵. Припускаємо, що напри-

¹⁵ Зокрема, подібне знаходимо в дуже схожому тексті Іпатієвського літопису — «молю та ѿ Гси ѿпусти нынѣ грѣхъ раба твоего» («молю тебе, о Господи, відпусти нині гріхи раба твого») (Полное собрание... 1908, ст. 263). Не виключено, що замість слова «отпущение» було вжито

кінці тексту (у передостанньому та останньому рядках) мало фігурувати ім'я його автора, яке починалося на літеру «А» (Алексій, Агапіт, Анфім тощо), а також прізвисько або інше особисте визначення з літерою «М» в ньому.

Палеографія цього графіті зумовлює його датування в межах другої половини XII — початку XIII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до третьої чверті XII ст.¹⁶

Графіті № СК21-27/2б

На фрагменті фрескового тиньку збереглися частини кількох графіті — малюнок хреста та вже згаданих вище написів із датою 6630 р. (№ СК21-27/2а) і молитвою XIV ст. (№ СК21-27/2в), крім яких фіксується фрагмент трирядкового молитовного звернення, виконаного поверх та в обхід зображення хреста (рис. 2: 2б):

...ИЗБАВИМАОТ... (ГИ) ИЗБАВИ МА ОТ(Ъ
...ВО СТЕ ЛУКА)ВОВО СТЕФАНА
...АВОГ ГО ФАНА

«Господи, визволи мене від диявола, Стефана»

Автор напису (вочевидь, на ім'я Стефан) намагався створити графіті в обхід малюнка хреста, який до того вже існував. Верхній рядок напису лише часткового перетнув зображення, а нижній був розподілений обабіч малюнка, при цьому відбулося розбивання слова «лукавого», після якого автор, напевно, згадав, що не написав власне ім'я, додавши його наприкінці¹⁷.

Формулювання, застосоване в тексті графіті, на нашу думку, є майже точною цитатою з євангельської молитви «Отче наш» (Мф. 6: 13). У найдавніших слов'янських версіях цієї молитви замість іменника «лукавий» у значенні «диявол, сатана», як правило, використовувалося слово «неприазнь» (Старославянський словарь... 1994, с. 319, 372). Проте вже в глаголичному тексті Ассеманієвого Єван-

якесь інше близьке за змістом, як-от «прощѣние грѣха на суди» («прощення гріха на суди») в графіті № 132 з Софії Київської (Корнієнко 2020, с. 109).

¹⁶ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «дзеркальна А», «широко відкрита округла Р» із нижньою засічкою, «Б з петлею, що виступає під рядок», які разом з іншими зумовлюють датування в межах (1160–1180)–1220 рр. (Зализняк 2000, с. 220, 225, 228).

¹⁷ Як можна судити з графіті, автор спочатку намагався записати слово «лукавого» цілісно, для чого зменшив літери (залишки напису «...авог» в нижній лівій частині фрагмента), але, не вмістивши його, написав повторно, з розбивкою на дві частини — «лукаво/го».

гелія XI ст. уперше трапляється вираз «избави ны оть лукаваго», а подібний кириличний варіант — «избави насъ ѿ лоукаваго» — знаходимо в Боянському євангелії та Пандектах Никона Чорногорця XII–XIII ст. (Там само, с. 319; Срезневский 1902, ст. 51). Оскільки софійське графіті за палеографією можна датувати серединою XII — початком XIII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої половини XII ст.¹⁸, не виключено, що воно належить до найраніших свідчень подібної трансформації євангельського тексту в слов'янських перекладах. З огляду на згадані вище південнослов'янські аналогії, не виключено, що автор графіті походив саме з балканського регіону.

Графіті № СК21-17/96

На фрагменті фрескового тиньку, зібраному з п'яти уламків, крім уже згаданого напису з датою 6703 р. (№ СК21-17/9а), зображення проквітлого хреста з ініціалами IX CX (переплутані, від «Ісус Христос») обабіч та прокресленого рослинного орнаменту, фіксується значна частина дворядкового напису (рис. 3: 1b):

ГИПО(М)ОЗИРА...	ГИ ПОМОЗИ РА(Б)
(О)ВИСВ...	ОВИ СВ(ОЕМУ...
ИЖЕ(П)	И ТОМУ) /
РОЧИТАЕТЪ	ИЖЕ ПРОЧИТАЕТЪ
<i>«Господи, допоможи рабу своєму (ім'я) і тому, хто прочитає»</i>	

Нижній рядок завершується фінальною горизонтальною рисою, а збережені частини напису дають можливість досить упевнено реконструювати втрачені його фрагменти, крім імені автора. Схожий за конструкцією текст спостерігається в софійському графіті XII–XIII ст. № 229 — «С(В) Свѣтаа Софѣе призьри помани присѣти пом(а) ни и помилоуи и брата и того иже прочитаєтъ» («О, Свята Софіє, зглянься, пом'яни, поглянь, пом'яни та помилуй і брата, і того, хто це прочитає») (Корнієнко 2020, с. 323)¹⁹.

¹⁸ Визначальними для палеографічного датування є графічні моделі «В із нижньою косою до щогли», «В із петлею, що виступає під рядок», «З із переламом на хвості», які разом з іншими зумовлюють датування в межах (1140–1200)–1220 рр. (Зализняк 2000, с. 221–222).

¹⁹ Схоже, що запропоноване прочитання цього напису потребує незначного коригування, зокрема замість «и брата» варто читати ім'я автора графіті «Игнат(ц)а», «Игнат(к)а» або «Игнат(ъ)а» (Зализняк 2004b, с. 743; Корнієнко 2020, с. 442, табл. CCXLVI: 2).

Звертає увагу застосування в тексті графіті № СК21-17/96 рідкісного для іменника «рабъ» у давальному відмінку закінчення «-ови», що, напевно, можна вважати елементом розмовної мови, на відміну від цілком «книжного» займенника «иже».

Зрештою, палеографія напису зумовлює його датування в межах XI–XII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої чверті XI — перших десятиліть XII ст.²⁰

Графіті № СК21-25/11а

На фрагменті фрескового тиньку, зібраному з двох уламків, крім невеличкої частини дворядкового напису середини — другої половини XIII ст. ГОС(ПОДИ ПОМОЗИ)/РА (БУ СВОЕМУ)... (№ СК21-25/11б) та залишку малюнка нез'ясованого характеру, фіксується значний фрагмент чотирирядкового напису (рис. 5: 2):

...БОУСВОЄ	(ГИ ПОМОЗИ РА)БОУ СВОЄ
...(Л/Д)ОВИ	(МОУ ГАВРИЛ/ДАВЫДОВИ
...(ОУ)ПАЧЄ	(ГРЪШЬНОМ)ОУ ПАЧЄ
...(Л)ОВЪКЪ	(ВСЕХЪ ЧЪ)ЛОВЪКЪ
<i>«Господи, поможи рабу своєму Гаврилові (або Давидові), грішному більше за всіх людей»</i>	

У написі чітко фіксуються завершення усіх чотирьох рядків, що дає змогу впевнено реконструювати втрачені частини тексту. Близьку за формулюванням молитву знаходимо в тексті софійського графіті XII–XIII ст. № 5605 — «С(вѣ)ты(и) Оноуфри помилуй грѣшъ(на)го Ларио(н)а грѣшънаго паче всехъ чл(овѣ)къ» («Святий Онуфрій, помилуй грішного Іларіона, грішного більше за всіх людей») (Корнієнко 2018, с. 448–449)²¹. У написі № СК21-25/11а залишається проблематичною реконструкція імені автора, оскільки збережена перед закінченням «-ови» частинка літери передбачає варіантність («Л» або «Д»).

У цілому, палеографія напису зумовлює його датування в межах другої чверті XII — початку XIII ст. з імовірністю хронологічного

²⁰ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «Ж у вигляді прямої зірки», «правонахилена З із переламом», «уживання закінчення -ОВИ», які разом з іншими зумовлюють датування в межах (1025–1120)–1200 рр. (Зализняк 2000, с. 222, 278).

²¹ Подібним є також софійський напис XII–XIII ст. № 6915 — «С(вѣ)таа Софѣе помилуй помани ма грѣшънеиша паче всехъ чловѣкъ» («Свята Софіє, помилуй, пом'яни мене грішнішого за всіх людей») (Корнієнко 2020, с. 329).

«звуження» до середини — другої половини XII ст.²²

Інші написи

Серед новознайдених графіті є декілька, що мають тексти побутового характеру, цікаві з огляду на історію пам'ятки та певний мовний контекст київського середньовіччя.

Графіті № СК21-206/1в

На фрагменті фрескового тиньку, крім уже згадуваних вище графіті (№ СК21-206/1а, СК21-206/1б тощо), зберігся початок однорядкового напису (рис. 2: 1с):

ВАПЬ(Д)... ВАПЬ Д(ОБРЫИ)
«Фарба якісна (в доброму стані)»

Слово «вапъ» у значенні «фарба» відоме принаймні з XII ст., при цьому найчастіше воно вживається у зв'язку з роботами майстрів, що виконували ікони або фрескові розписи²³. На жаль, наступне слово в написі не збереглося, хоч за невеличкою часткою його перша літера може впевнено визначатися як «Д». Звичайно, можна припустити, що далі йшло слово, похідне від дієслова «дѣлати — вапъ дѣлалъ» (в однині, «фарбу робив») або «вапъ дѣлание» (у множині, «виробництво фарб»). Утім, такий зміст графіті стосувався б не процесу стінопису, а самого лише приготування барвників, що навряд чи було варте окремого занотовування²⁴.

Більш імовірним видається, що в цьому написі автор намагався визначити якість фрески, яку він спостерігав, оцінюючи її за станом і колористикою фарбового шару, — «вапъ добрыи» або «вапъ добръ», подібно до виразу «судь добръ и лѣпо счинень» («посудина добра і гарно зроблена») із Житія преп. Варлаама та Йоа-

сафа XIV–XV ст. (Словарь... 1990, с. 21). Сучасний стан фрески на фрагменті, що розглядається, нібито спростовує таку інтерпретацію, — вся його поверхня вкрита врізаними літерами різночасових написів, які накладаються один на один, утворюючи складне плетиво ліній. З іншого боку, графіті № СК21-206/1в прокладено просто поверх літер ранішого напису № СК21-206/1б (середини XII — початку XIV ст.). На нашу думку, таке могло статися лише за умови, що написи, які існували на цій площині під час виконання останнього графіті, були вкриті фарбовим шаром і принаймні візуально не заважали створювати нові прорізи.

Палеографія напису зумовлює його датування між початком XIV та початком XV ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої — третьої чвертей XIV ст.²⁵ Якщо ми праві щодо реконструкції змісту цього напису, це може свідчити про поновлення фрески, де було виявлене розглянуте графіті, у часовий проміжок між його появою та виготовленням прорізів, на які воно накладається, орієнтовно — між серединою XII і кінцем XIV ст.²⁶

Графіті № СК21-02/2а-2б

На фрагменті фрескового тиньку збереглися частини двох написів — одно- та дво-/трирядкового, які, на нашу думку, пов'язані один з одним, тому розглядатимуться разом (рис. 5: 3а–3б):

(П)САЛЪИ... ПСАЛЪ И(ВАНЪ)
«Писав Іван»
ΨА(Х)ПРИШЕ ΨАХ ПРИШЕ
(Д)СЪИВ... Д СЪ ИВ(А
... НОМ)
«Написав, прийшовши з Іваном»

Начерки, якими здійснено обидва написи, мають певні відмінності, зокрема в написанні дієслова «псати» («писати»): в одному випадку

²² Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «широко розкрита А», «Б, В і П з виступами вгорі», «П з нижніми засічками», «Б з петлею, що виступає під рядок», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1120–(1140–1200)–1220 рр. (Зализняк 2000, с. 220–221, 224, 228).

²³ У джерелах XII–XV ст. це слово трапляється переважно в знахідному або орудному відмінках множини, зокрема: «вапы пишемъ, различными вапы украсивъ, вапы оустроень, налагати вапы, писцы свершають вапы, образъ вапы оутворень» тощо (Срезневский 1893, ст. 226; Словарь... 1988, с. 371).

²⁴ Стінопис у давньоруських письмових джерелах позначався словосполученнями «написание вапноє, вапнымъ стѣнописаниемъ або вапными дѣланиемъ» тощо (Срезневский 1893, ст. 227).

²⁵ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «В із нижньою петлею з двома заломами» та «П із нижніми засічками», які разом з іншими зумовлюють датування в межах (1320–1380)–1410 рр. (Зализняк 2000, с. 221, 224).

²⁶ Ця обставина відкриває цікаву перспективу дослідження софійських графіті з метою визначення таких свідчень щодо поновлення фрескового живопису собору та їх датування за палеографією епіграфічних пам'яток, адже і на виявлених під час археологічних досліджень фрагментах фрескового тиньку, і на стінах самого собору існує значна кількість різночасових написів, які накладаються один на одного. Між іншим, збережене фарбове заповнення в прорізах графіті нам вдалося зафіксувати щонайменше на двох фрагментах фрескового тиньку з розкопок 2021 р. (№ СК21-17/8 та СК21-38/8).

через «ПС», в іншому — через «Ψ» та виносну літеру наприкінці. Інша відмінність простежується в накресленнях зімкнутої та розімкнутої петель у літери «А», а також у розмірах нижніх засічок в літерах «И», «Л» та «П».

Перший напис є стандартним формулюванням «писав такий-то», а в другому фігурує дієприкметник в однині чоловічого роду «пришедъ» (від дієслова «прийти», «прийти»)²⁷. Його сполучення з прийменником «съ» передбачає в продовженні ім'я в орудному відмінку. Припускаємо, що, оскільки в обох написах ім'я починається з «И», ідеться про одну людину, найімовірніше, чоловіка на ім'я Іван: у першому випадку він сам був автором напису, а в другому писав інший чоловік, який супроводжував Івана до собору. Невідомо, чи цей другий автор позначив своє ім'я наприкінці тексту; можливо, він вирішив залишитися безіменним, застосувавши натомість на початку речення аористну форму «п(и)сах(ъ)». При цьому, схоже, його письму були притаманні пропуски прикінцевих «Ъ» у словах, крім прийменників.

Палеографія обох написів в основному є хронологічно близькою і зумовлює їх датування в межах другої чверті — кінця XII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої половини XII ст.²⁸

Підписи до фресок

Нарешті, певну групу графіті, пов'язаних із Софійським собором, становлять написи, які служили своєрідними підписами до фрескових образів, на поверхні яких (або поруч із якими) були виконані, — явище доволі поширене в християнській епіграфіці, зокрема серед написів Софії Київської (Высоцкий 1985, с. 115–116). На уламках фрескового тиньку, знайдених у 2021 р., таких графіті зафіксовано близько десяти, але тут ми розглянемо лише три, які, на нашу думку, можуть вказувати на місце в соборі, звідки походять ці фрагменти.

Графіті № СК21-16/6а

На фрагменті фрескового тиньку збереглася більша частина чотирирядкового кириличного напису, виконаного у стовпчик та, імовірно, обведеного прокресленою рамкою (рис. 6: 1):

ПАНЪ	ПАНЪ
ТЄЛ	ТЄЛ
...И(М)	(Є)ИМ
(О)...	О(НЪ)

«Пантелеймон»

Напис, очевидно, є підписом до фрескового образу св. Пантелеймона Цілителя, оскільки не має додаткових слів молитовного або іншого пояснювального характеру. За палеографією його можна датувати XI–XII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої — останньої чверті XII ст.²⁹

Графіті № СК21-18а/1а

На фрагменті фрескового тиньку збереглася частина однорядкового кириличного напису (рис. 6: 2):

КИР...	КИР(ИЛЛЪ)
--------	-----------

«Кирило»

Напис, очевидно, є підписом до фрескового образу св. Кирила Олександрійського, оскільки не має додаткових пояснювальних слів. За палеографією його можна датувати XI–XIV ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої чверті XII — третьої чверті XIII ст.³⁰

Графіті № СК21-27/1в

На фрагменті фрескового тиньку, крім зображення чотирираменного хреста, накресленої літери «М» (імовірно, у числовому значенні 40), а також залишків написів ГСИОР... (можливо, у значенні «Г(о)с(подень) Іордан», за палеографією XIV ст.) та КРС... (вірогідно, від «хрест», за палеографією XII — перша половина XIV ст.), зберігся фрагментований грекомовний однорядковий текст (рис. 6: 3):

²⁷ Наприклад, подібне знаходимо в Уставній грамоті митрополита Кипріяна 1392 р.: «игумень змогъся и пришедъ самому митрополиту тѣ рѣчи всѣ сказали» (Срезневский 1902, ст. 1407).

²⁸ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «А з нижньою засічкою на спинці», «И з довгими нижніми засічками», «П, Р та Х із нижніми засічками», «Ъ із петлею кутом вперед», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1120–(1160–1200) рр. для першого напису та 1160–1200 рр. для другого (Зализняк 2000, с. 220, 223–225, 228).

²⁹ Визначальними для такого палеографічного датування є такі графічні моделі: «И з нижніми короткими засічками», «Т із нижньою засічкою» та «Ъ з петлею кутом вперед», які в сукупності з іншими зумовлюють датування в межах 1025–(1120–1200) рр. (Зализняк 2000, с. 223, 225, 228).

³⁰ Визначальними для такого палеографічного датування є такі графічні моделі: «И з нижніми короткими засічками» та «Р із петлею кутом вгору», які в сукупності з іншими зумовлюють датування в межах 1025–(1120–1280)–1380 рр. (Зализняк 2000, с. 223, 225).

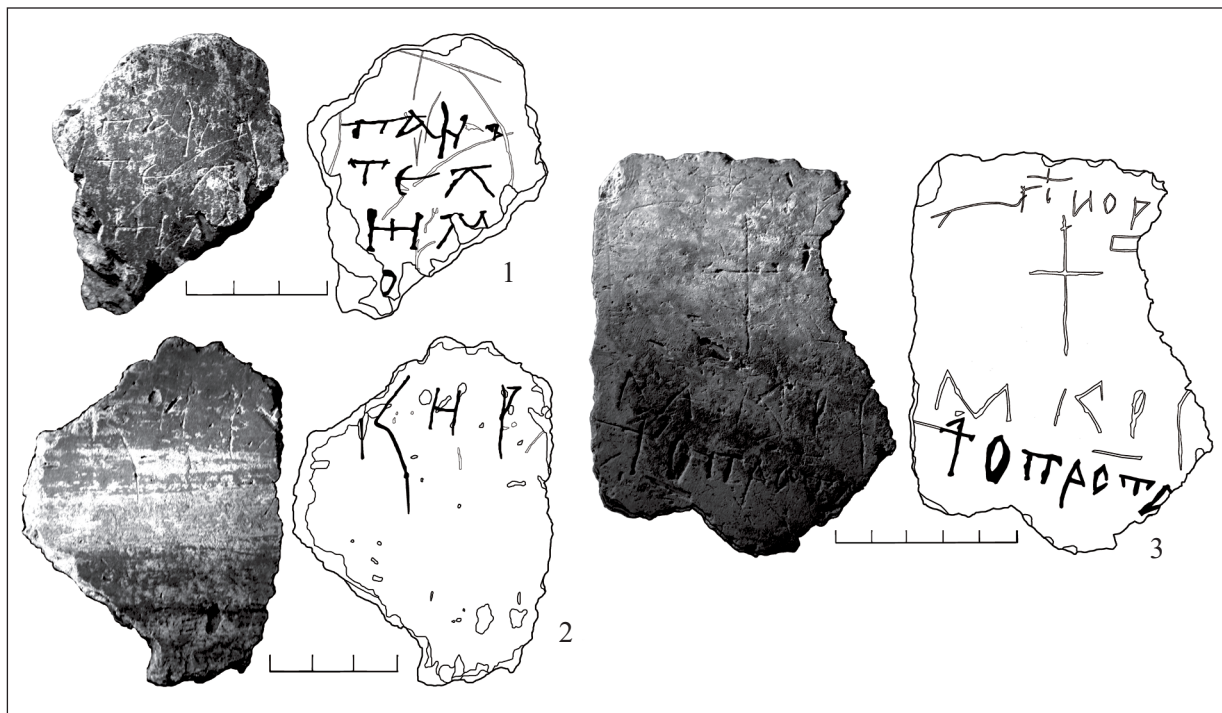

Рис. 6. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-16/6а (1), СК21-18а/1а (2), СК21-27/1в (3)
 Fig. 6. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-16/6a (1), SK21-18a/1a (2), SK21-27/1b (3)

+ОПРОТА... + О(αγνος) Прота(σιος)
«Святий Протасій»

Напис починається із зображення чотирираменного хреста, який, імовірно, символізує священномученика; отже, на нашу думку, це графіті є підписом до фрескового образу св. Протасія, мученика Медіоланського. Для грекомовних графіті Софії Київської дослідники пропонують датування у межах другої чверті XI — першої половини XIV ст. (Евдокимова 2013, с. 90). Усі три розглянуті написи (№ СК21-16/6а, СК21-18а/1а, СК21-27/1в) визначають образи святих з Софійського собору — свв. Пантелеймона, Кирила та Протасія. Нині в соборі відомий лише один компартимент, у якому містяться зображення всіх трьох зазначених святих — приміщення в східному торці північної внутрішньої галереї. У XVII–XVIII ст. це приміщення, початковий характер якого лишається невідомим, було оснащено апсидою та переобладнане на окремий вівтар, освячений на честь св. рівноапостольного князя Володимира (Лjuta 2019, с. 118-120).

У межах цього приміщення значна частина фресок XI ст. була втрачена ще в давнину, але на його південній стіні збереглося стародавнє фрескове погруддя св. Пантелеймона (Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2007, с. 58, прим. 198), а над ним у круглomu медальйоні об-

раз невідомого мученика, який за іконографією може бути визначений як один із четвірки зна-них медіоланських мучеників, що мають спільну пам'ять 14 жовтня (Жития святых... 1902, с. 331). Оскільки поруч та навпроти в цьому ж компартименті розташовані поновлені в XIX ст. аналогічні образи в медальйонах, підписані як свв. Протасій, Гервасій та Назарій, анонімне фрескове зображення варто визначати як образ св. Келсія (Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2007, с. 58, прим. 197). Крім того, поновленим у XIX ст. є також втрачений стародавній образ св. Кирила Олександрійського на північній стіні цього самого приміщення (там само). Це дає підстави припускати, що знайдені фрагменти тиньку з підписами до зазначених образів могли походити зі стін саме цього компартимента.

Підсумовуючи, зазначимо, що з усього загалу фрагментованих графіті на уламках фрескового тиньку, знайдених під час археологічних досліджень 2021–2022 рр. у садибі Софії Київської, понад 20 належать до написів, зміст яких сприяє їх залученню як інформативних джерел з історії матеріальної та духовної культури киян XI–XVII ст. За своїм датуванням ці написи належать до XI (3), XII (9), XII–XIII (6), XIV (1) та XVII (2) ст. Деякі з цих графіті, імовірно, занотовували певні історичні відомості, подекуди навіть у супроводі текстових дат. Разом з тим на-

писи молитовного й побутового характеру надають чимало цікавого лінгвістичного матеріалу, а також пов'язують конкретні епіграфічні знахідки з певними частинами середньовічного живописного ансамблю Софії Київської.

Зрештою, після завершення камеральної обробки всього загалу археологічних знахідок, здобутих у садибі Софії Київської впродовж

останніх років, планується видання повного корпусу зафіксованих на них епіграфічних пам'яток, що дозволить суттєво зміцнити джерельну базу української медієвістики.

Дата надходження: 23.07.2025

Дата прийняття до друку: 15.08.2025

Дата публікації: 23.09.2026

Бернацкий, М. М., Желтов, М. 2005. Вопросы оответы митрополита Илии Критского: Свидетельство об особенностях совершения Божественной литургии в нач. XII века. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. I. Богословие. Философия*, 14, с. 23-53.

Бобровський, Т. А. 2024. Площа перед західним фасадом Софійського собору в Києві: за результатами археологічних досліджень 2019–2020 рр. *Софійський часопис*, 8, с. 312-344.

Бобровський, Т. 2026. «Окремі дати» всередньовічній епіграфії Софійського собору в м. Києві. *Ruthenica*, 19, с. 7-15.

Высоцкий, С. А. 1985. *Киевские граффити XI–XVII вв.* Київ: Наукова думка.

Герасименко, Н. В., Захарова, А. В., Сарабянов, В. Д. 2007. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи. *Византийский временник*, 66, с. 24-59.

Евдокимова, А. А. 2013. Палеография греческих граффити Софии Киевской. В: Архипова, Е. И., Ивакин, Г. Ю. (ред.). *Храм и люди (збірка статей до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького)*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 90-105.

Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих–Миней свт. Димитрия Ростовского, П. 1902. Москва: Московская синодальная типография.

Зализняк, А. А. 2000. Палеография берестяных грамот. В: Янин, В. Л., Зализняк, А. А. (ред.). *Новгородские грамоты на бересте*, X. Москва: Русские словари, с. 134-429.

Зализняк, А. А. 2004а. К изучению древнерусских надписей. В: Янин, В. Л., Зализняк, А. А., Гиппиус, А. А. (ред.). *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997–2000 гг.)*, XI. Москва: Русские словари, с. 233-287.

Зализняк, А. А. 2004б. *Древненовгородский диалект*. Москва: Языки славянской культуры.

Зализняк, А. А. 2015. Коррективы к таблицам внеэпиграфического датирования. В: Янин, В. Л., Зализняк, А. А., Гиппиус, А. А. *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.)*, XII. Москва: Русские словари, с. 276-278.

Корнієнко, В. В. 2009. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, I. Приділ св. Георгія Великомученика. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2011. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, III. Центральна нава. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2015а. *Корпус графіті Софії Київської*

(XI — початок XVIII ст.), V. Приділ св. Іоакима та Анни (південна сторона). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2015b. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, VI. Приділ архангела Михайла. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2018. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, VIII. Південні внутрішні та зовнішні галереї. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2020. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, X-1. Північні сходова вежа та хори. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Лютя, Т. 2019. Історія посвяг престолів Києво-Софійського собору. *Український історичний журнал*, 3, с. 108-132.

Полное собрание русских летописей. 1908. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова. Полное собрание русских летописей. 1926–1928. 1. Лаврентьевская летопись. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.

Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X–XIII вв.* Ленинград: Наука.

Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). 1988. 1. Москва: Русский язык.

Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). 1990. 3. Москва: Русский язык.

Соколов, И. И. 1907. Избрание патриархов в Византии с половины IX до половины XV века (843–1453). *Христианское чтение*, 3, с. 265-299.

Срезневский, И. И. 1893. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам*, I. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Срезневский, И. И. 1902. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам*, II. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). 1994. Москва: Русский язык.

Черепнин, Л. В. 1944. *Русская хронология*. Москва: б. в.

Чучка, П. 2011. *Слов'янські особові імена українців (історико-етимологічний словник)*. Ужгород: Ліра.

Fortescue, A. 1910. Jerusalem (After 1291). In: Herbermann, C. G. (ed.). *The Catholic Encyclopedia*, 8. New York: Robert Appleton Company, p. 920-936.

Тумур А. Bobrovskyi

PhD, Senior Research Fellow, National Reserve Sophia of Kyiv, ORCID: 0000-0002-3221-4279, bobrovskij@ukr.net

NEW EPIGRAPHIC FINDS IN THE COURTYARD OF ST. SOPHIA CATHEDRAL IN KYIV

The author analyses 21 inscriptions on the medieval building and decorative materials found during archaeological research in the courtyard of St. Sophia Cathedral in Kyiv in 2021–2022. Of these, eight graffiti belong to commemorative inscriptions with textual dates of 1036/37, 1118/1119, 1122, 1194/1195, 1252/1253, 1649/1650, 1680/1689, and others. Additional finds include the autograph of a mason from the second third of the 11th century and an inscription from the first quarter of the 12th century, which records an episode from the life of the Volyn prince Yaroslav Sviatopolkovich. Three further graffiti, dated paleographically to the 12th century, may attest to such historical events as the princely peace agreement in 1100, a pilgrimage to Jerusalem on the eve of its

capture by Muslims in 1187, and the intra-church activities of the Patriarch of Constantinople, George Xyphilin.

Several inscriptions from the 11th to 13th centuries preserve traces of prayer graffiti differing from common formulas. In particular, they include early variants of the Lord's Prayer in Slavic translation featuring the noun лукавый («the Devil» or «Satan») instead of неприязнь (literally «enmity» or «hostility», but used here as a designation of Devil/Satan), possibly among the earliest witnesses of this linguistic shift in Slavic texts. Inscriptions bearing the names of St. Panteleimon the Healer, Cyril of Alexandria, and Protasius of Milan allowed us to hypothetically identify the locations in St. Sophia Cathedral from which some fragments of fresco plaster with the indicated graffiti originated.

Overall, the graffiti under consideration constitute an important source for the history and language of medieval Kyiv and provide a basis for the further study of numerous epigraphic monuments uncovered during excavations in the courtyard of St. Sophia Cathedral in Kyiv.

Key words: St. Sophia Cathedral of Kyiv, graffiti, archaeological research, medieval epigraphy, Cyrillic paleography.

References

- Bernatskii, M. M., Zheltov, M. 2005. Voprosotvety mitropolita Ilii Kritskogo: Svidetelstvo ob osobennostiakh soversheniia Bozhestvennoi liturgii v nach. XII veka. *Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo humanitarnogo universiteta. I. Bogoslovie. Filosofii*, 14, p. 23-53.
- Bobrovskiy, T. A. 2024. Ploshcha pered zakhidnym fasadom Sofiiskoho soboru v Kyievi: za rezultatamy arkhеологichnykh doslidzhen 2019–2020 rr. *Sofiiskiy chasopys*, 8, p. 312-344.
- Bobrovskiy, T. 2026. Standalone Dates in the Medieval Epigraphy of Saint Sophia Cathedral in Kyiv. *Ruthenica*, 19, p. 7-15.
- Vysotskii, S. A. 1985. *Kievskie graffiti XI–XVII vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Gerasimenko, N. V., Zakharova, A. B., Sarabianov, V. D. 2007. Izobrazheniia sviatykh vo freskakh Sofii Kievskoi. Chast I: Vnutrennie galerei. *Vizantiiskii vremennik*, 66, p. 24-59.
- Evdokimova, A. A. 2013. Paleografiia grecheskikh graffiti Sofii Kievskoi. In: Arkhypova, Ye. I., Ivakin, H. Yu. (eds.). *Khram i liudy (zbirka statei do 90-richchia z dnia narodzhennia Serhiia Oleksandrovycha Vysotskoho)*. Kyiv: Instytut arkhеологii NAN Ukrainy, p. 90-105.
- Zhittiiia sviatykh na russkom iazyke, izlozhennyye po rukovodstvu Chetikh–Minei svt. Dimitriia Rostovskogo. 1902. II. Moscow: Moskovskaia sinodalnaia tipografiia.
- Zalizniak, A. A. 2000. Paleografiia berestianykh gramot. In: Yanin, V. L., Zaliznyak, A. A. (eds.). *Novgorodskie gramoty na bereste*, X. Moscow: Russkie slovari, p. 134-429.
- Zalizniak, A. A. 2004a. K izucheniyu drevnerusskikh nadpisei. In: Ianin, V. L., Zalizniak, A. A., Gippius, A. A. (eds.). *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1997–2000 gg.)*, XI. Moscow: Russkie slovari, p. 233-287.
- Zalizniak, A. A. 2004b. *Drevnenovgorodskii dialekt*. Moscow: Iazyki slavianskoi kultury.
- Zalizniak, A. A. 2015. Korrektivy k tablitsam vnestratigraficheskogo datirovaniia. In: Ianin, V. L., Zalizniak, A. A., Gippius, A. A. (eds.). *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 2001–2014 gg.)*, XII. Moscow: Russkie slovari, p. 276-278.
- Korniienko, V. V. 2009. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, I. Prydil sv. Heorhiia Velykomuchenika. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2011. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, III. Tsentralna nava. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2015a. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, V. Prydil sv. Ioakyma ta Anny (pivdenna storona). Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2015b. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, VI. Prydil arkhangelia Mykhaila. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2018. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, VIII. Pivdenni vnutrishnia ta zovnishnia halerei. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2020. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, X-1. Pivnichni skhodova vezha ta khory. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Liuta, T. 2019. Istoriia posviat prestoliv Kyievo-Sofiiskoho soboru. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, p. 108-132.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1908. 2. Ipatievskaya letopis. Saint-Petersburg: Tipografiia M. A. Aleksandrova.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1926–1928. 1. Lavrentievskaya letopis. Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Rappoport, P. A. 1982. *Russkaya arkhitektura X–XIII vv.* Leningrad: Nauka.
- Slovar drevnerusskogo iazyka (XI–XIV vv.)*. 1988. 1. Moscow: Russkii iazyk.
- Slovar drevnerusskogo iazyka (XI–XIV vv.)*. 1990. 3. Moscow: Russkii iazyk.
- Sokolov, I. I. 1907. Izbranie patriarkhov v Vizantii s poloviny IX do poloviny XV veka (843–1453). *Hristianskoe chtenie*, 3, p. 265-299.
- Sreznevskii, I. I. 1893. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pismennym istochnikam*, I. Saint-Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk.
- Sreznevskii, I. I. 1902. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pismennym istochnikam*, II. Saint-Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk.
- Staroslavianskii slovar (po rukopisiam X–XI vekov)*. 1994. Moscow: Russkii iazyk.
- Cherepnin, L. V. 1944. *Russkaya khronologiya*. Moscow: w. p.
- Chuchka, P. 2011. *Slovianski osobovi imena ukrainsiv (istoryko-etymologichnyi slovnyk)*. Uzhhorod: Lira.
- Fortescue, A. 1910. Jerusalem (After 1291). In: Herbermann, C. G. (ed.). *The Catholic Encyclopedia*, 8. New York: Robert Appleton Company, p. 920-936.